

Κωνσταντίνος Ράντης*

ΟΙ ΝΕΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ, ΤΑΞΙΚΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στα τέλη της δεκαετίας του '60 έγινε εμφανής η τάση μετατόπισης του ενδιαφέροντος της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας από την αντικειμενική σφαίρα στην υποκειμενική. Αυτό σήμαινε ότι η έννοια της κοινωνικής τάξης παραμερίστηκε χάριν της έννοιας της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Η τάση αυτή ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο στις τελευταίες δεκαετίες, ιδίως κατά τη δεκαετία του '80, λόγω της κοινωνικοπολιτιστικής δόμησης της κοινωνικής δομής των ανεπτυγμένων πλουραλιστικών κοινωνιών. Κεντρικό της σημείο θεωρείται ο πλουραλισμός του τρόπου ζωής. Νέες έννοιες, με αποκλειστικό πλαίσιο αναφοράς τη σφαίρα της κατανάλωσης και του ελεύθερου χρόνου, έχουν τα πρωτεία στη σημερινή εμπειρική έρευνα. Τα αποτελέσματά της δεν είναι ούτε μηδαμινά ούτε απόλυτα. Σε καμία περίπτωση όμως δεν μπορούν να καλύψουν την ανάγκη μιας πειστικής θεωρίας της κοινωνικής ολότητας, η έλλειψη της οποίας γίνεται όλο και περισσότερο αισθητή.

1. ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ήδη από το 1968 διέγινωε ο Adorno ότι στην εμπειρική κοινωνική έρευνα μετατοπίζεται το κέντρο βάρους από την αντικειμενική έννοια της κοινωνικής τάξης στην υποκειμενική έννοια της κοινωνικής διαστρωμάτωσης.¹ Τα κριτήρια της τελευταίας, δηλαδή διαστρωμάτωση ανάλογα με το εισόδημα, το επίπεδο διαβίωσης, τη μόρφωση, δεν ήταν τίποτε άλλο από γενιεύσεις ευρημάτων σε μεμονωμένα άτομα, όπως το υπογράμμισε ο

* Διδάκτορας Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Albert-Ludwigs-Universität Freiburg.

1. Πβ. Theodor W. Adorno, «Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft?», in: *Gesammelte Schriften*, 3, Aufl., Frankfurt a. M., 1990, Bd. 8, σ. 355.

Adorno με έμφαση. Η πρώτη ωστόσο είχε ως προϋπόθεση αντικειμενικούς νόμους, δηλαδή «τάσεις, οι οποίες ήταν περισσότερο ή λιγότερο συνέπειες των ιστορικών συστατικών του συνολικού συστήματος».² Διότι ο περιορισμός σε αυστηρώς αποκομμένα αντικείμενα, όπως το επιχειρεί η διαστρωματική κοινωνική έρευνα, δεν παρεμποδίζει μόνον προσωρινά, αλλά κατ' αρχήν, την πραγμάτευση της κοινωνικής ολότητας. Άλλωστε η κοινωνία δεν είναι το κοινό (άθροισμα) των πλούσιων εμπειρικών ευρημάτων, απεναντίας αυτά είναι απλό επιφαινόμενο.³

Εκεί όμως που έπρεπε πρωτίστως να εμφανιστεί μια προλεταριακή ταξική συνείδηση, δηλ. στις καπιταλιστικές χώρες του Βορρά, αυτή δεν έγινε αισθητή. Από το γεγονός αυτό προέκυψε βεβιασμένα το λανθασμένο συμπέρασμα ότι οι κοινωνικές τάξεις, παρότι καθορίζονται σύμφωνα με τον Marx από τη σχέση των συμμετεχόντων με τα μέσα παραγωγής στην παραγωγική διαδικασία και όχι από τη συνείδησή τους, δεν υπάρχουν.

Η διεισδυτική ματιά του Adorno εισήλθε στον πυρήνα του φαινομένου, για να το ερμηνεύσει.⁴ Ο σχηματισμός των τάξεων δεν μπορούσε να θεμελιωθεί αντικειμενικά χωρίς τη θεωρία της υπεραξίας, δηλαδή τον πυρήνα της θεωρίας του Marx, που επλήγη. Η συνεχής τεχνική πρόοδος συρρίκνωσε μεν ακόμη περισσότερο τη συμμετοχή της ζωντανής εργασίας στην παραγωγική διαδικασία, από την οποία προερχόταν σύμφωνα με τη θεωρία του Marx η υπεραξία, χωρίς όμως να μειωθεί αντίστοιχα το ποσοστό κέρδους. Ο λόγος για τον οποίο αστόχησε η πρόβλεψη του Marx, σύμφωνα με τον Adorno, οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι αυτός είχε να κάνει με μια απλούστερη κοινωνία, η οποία μπορούσε ακόμη να συλληφθεί από μίαν εν εαυτώ συναφή θεωρία. Δεν μπορεί ωστόσο να υποστηριχθεί το ίδιο για τη σημερινή κοινωνία, λόγω της αυξανόμενης ανορθολογικότητας της κοινωνικής δομής. Η έλλειψη τόσο μιας πειστικής αντικειμενικής θεωρίας της κοινωνίας όσο και μιας αντικειμενικής θεωρίας της αξίας, συνέχισε ο Adorno, είναι περισσότερο από ποτέ εμφανής.⁵ Από όλα αυτά τα δεδομένα θεωρήθηκε για τους απολογητές της υπάρχουσας κατάστασης ως αυτονόητη η ακύρωση της χρήσης της έννοιας-κλειδί «καπιταλισμός» στην εμπειρική κοινωνική έρευνα, καθώς και των εννοιών, οι οποίες εντάσσονται στον αστερισμό (Konstellation) της, άσχετα από το αν εξακο-

2. Όπ. π., σ. 356.

3. Πβ. «Soziologie und empirische Sozialforschung», in: Institut für Sozialforschung, *Soziologische Exkurse: Nach Vorträgen und Diskussionen*, Hamburg, 1991, σ. 109.

4. Πβ. Theodor W. Adorno, «Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft?», σ. 359.

5. Πβ. όπ. π., σ. 360.

λουθούσε να ασκείται κυριαρχία πάνω στους ανθρώπους μέσω της οικονομικής διαδικασίας. Ο Adorno από τότε αντέτεινε ότι οι εμπειρικά διεξαγόμενες εμπειρικές έρευνες εξακολουθούν να δείχνουν ότι οι τάξεις δεν έχουν εξισωθεί στο βαθμό που κάποιοι θέλουν να πιστεύουν.⁶ Απλώς, ενώ στα οικονομικά θεμέλια των συνθηκών, μέσα στις οποίες δρουν οι κοινωνικές τάξεις, δεν άλλαξε τίποτε, ωστόσο στη σφαίρα της ιδεολογίας, ως της αναγκαίας ψευδούς συνείδησης, συντελέστηκαν ριζικές μεταβολές έτσι, ώστε να ενσωματωθούν οι μάζες στο σύστημα: «υποκειμενικά, ως προς τη συνείδηση, τα κοινωνικά όρια ρευστοποιούνται ολοένα [και] περισσότερο, όπως από καιρό στην Αμερική».⁷ Όντως, συνέχισε ο Adorno, συντελείται μια αλληλοπροσέγγιση των τάξεων ως προς τη συνείδηση, αλλά το προσδοκώμενο αποτέλεσμα της, μια ισοπεδωμένη κοινωνία της μεσαίας τάξης, παρότι γίνεται λόγος γι' αυτήν κοινωνικοψυχολογικά, δεν υπάρχει αντικειμενικά-δομικά. Υποκειμενικά εμφανίζονται και τα δύο: «το πέπλο της ενοποίησης, ιδίως σε καταναλωτικές κατηγορίες, αλλά και η συνεχιζόμενη διχοτομία οπουδήποτε τα υποκείμενα προσκρούουν σε σκληρά εμπεδωμένους ανταγωνισμούς συμφερόντων».⁸ Τρεις δεκαετίες μετά την πρόβλεψη του Adorno, είναι εμφανής η αλλαγή πορείας της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας στις λεγόμενες πλουραλιστικές κοινωνίες της ευημερίας.⁹ Όχι μόνον έγινε κυρίαρχη η άλλοτε διαφαινόμενη τάση,

6. Πβ. όπ. π., σ. 360.

7. Theodor W. Adorno, «Theorie der Halbbildung», in: *Gesammelte Schriften*, 3, Aufl., Frankfurt a. M., 1990, Bd. 8, ελλην. μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, *Θεωρία της ημιμόρφωσης*, Αθήνα, 1989, σ. 40 (παραπομπές στην ελλην. μετάφραση).

8. Όπ. π., σ. 42.

9. Η αναφορά μας στις πλουραλιστικές κοινωνίες της ευημερίας έχει ως αποκλειστικό πεδίο της την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας. Πότε εμφανίζονται οι λεγόμενες πλουραλιστικές κοινωνίες της ευημερίας και μέχρι πού εκτείνονται χρονικά δεν υπάρχει απόλυτη συμφωνία μεταξύ των επιστημόνων. Ο κοινωνιολόγος Wolfgang Zapf, για παράδειγμα, χωρίζει τη μεταπολεμική περίοδο της Γερμανίας σε τρεις φάσεις: στην πρώτη που αρχίζει με την επανοικοδόμηση μέχρι την έκρηξη των γεννήσεων της δεκαετίας του '60, στην περίοδο της ευημερίας μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70 και στη μετέπειτα περίοδο με την αυξανόμενη σύγχυση που τη χαρακτηρίζει. Πβ. Wolfgang Zapf, *Modernisierung, Wohlfahrtsentwicklung und Transformtion*, Berlin, 1994, σ. 68. Αντίθετα, ο οικονομολόγος Stefan Schulmeister βασιζόμενος στην οικονομική ανάλυση χωρίζει τη ίδια περίοδο στις εξής τρεις φάσεις: έναρξη της ευημερίας: 1950-1965, από την ευημερία στην κρίση: 1965-1980, πορεία στην κρίση: 1980-1997. Πβ. Stefan Schulmeister, «Der polit-ökonomische Entwicklungszyklus der Nachkriegszeit. Vom Bündnis Realkapital-Arbeit in der Prosperität zum Bündnis Realkapital-Finanzkapital in der Krise», in: *Internationale Politik und Gesellschaft* 1/1998, σ. 5-21. Η καθυστέρηση της εμπειρικής έρευνας έναντι των μεταβολών

δηλαδή η μετατόπιση της εμπειρικής έρευνας, από την έρευνα που βασιζόταν στην έννοια των κοινωνικών τάξεων σ' αυτήν που έχει ως κεντρική της έννοια την κοινωνική διαστρωμάτωση, αλλά και αυτή η τελευταία θεωρείται ξεπερασμένη. Έτσι αντικαταστάθηκε από νέου τύπου έρευνες, οι οποίες έχουν ως αποκλειστικό πεδίο την υποκειμενική σφαίρα, ιδίως όσον αφορά την έρευνα για την κοινωνικοποίηση και την αναπαραγωγή της κοινωνικής ανισότητας. Το ιεραρχικό μοντέλο των κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων όπως και το πραγματικό τους περιεχόμενο τέθηκε σε αμφισβήτηση. Οι λόγοι αυτής της μεταβολής είναι τόσο αντικειμενικοί, αφορούν δηλαδή τη μεταβολή της κοινωνικής δομής, όσο και υποκειμενικοί, αφορούν δηλαδή τη μεταβολή του ατόμου.

2. ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΖΩΗΣ

Για την υπέρβαση των κοινωνικών τάξεων και των κοινωνικών στρωμάτων διατυπώθηκε από τον U. Beck η ακόλουθη θέση.¹⁰ Στις κοινωνίες της ευημερίας (στις δεκαετίες του '60 και του '70) αφενός παρέμειναν οι σχέσεις διανομής της κοινωνικής ανισότητας σταθερές, αφετέρου άλλαξαν ριζικά οι συνθήκες ζωής των ανθρώπων. Αυτό κατέστη δυνατό μέσω των μετατοπίσεων στα επίπεδα (Niveauverschiebungen) ιδίως λόγω εισοδήματος, εκπαίδευσης, καθώς και αλλαγών οι οποίες συντελέστηκαν στη σφαίρα της παραγωγής και της κατανάλωσης. Τέτοιες, λ.χ., αλλαγές είναι η διόγκωση του τομέα υπηρεσιών και των θέσεων εργασίας με υψηλά προσόντα που τον συνοδεύουν, η επέκταση της εκπαίδευσης, η αύξηση του βιοτικού επιπέδου, η μείωση των ωρών εργασίας, η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών του κράτους ευημερίας (τουλάχιστον ως τα μέσα της δεκαετίας του '70), η αύξηση της απασχόλησης των γυναικών, η ανάπτυξη νέων τεχνολογιών κ.ά.. Οι μετατοπίσεις στα επίπεδα προξένησαν με τη σειρά τους διαδικασίες διαφοροποίησης και ατομικισμού, και έτσι τέθηκαν σε αμφισβήτηση τα ιεραρχικά μοντέλα των κοινωνικών τάξεων και των κοινωνικών στρωμάτων. Το κλειδί λοιπόν για την ευημερία των νέων φαινομένων στις πλουραλιστικές κοινωνίες της ευημερίας δεν είναι πια ο σχη-

της αντικειμενικής κοινωνικής δομής, λόγω του γεγονότος ότι το εποικοδόμημα μεταβάλλεται πιο αργά από τη βάση, είναι παραπάνω από εμφανής. Η εμπειρική έρευνα διερευνά την επίδραση αυτών των μεταβολών στα υποκείμενα με καθυστέρηση τουλάχιστον μιας δεκαετίας.

10. Ulrich Beck, «Jenseits von Stand und Klasse?», in: *Soziale Ungleichheiten* (hrsg. Reinhard Kreckel), Göttingen, 1983, σ. 36.

ματισμός των τάξεων μέσω της εξαθλίωσης ή μέσω της αστικής κοινωνικοποίησης, αλλά μέσω της υπέρβασής τους.¹¹

Σ' αυτές τις μεταβολές αντιστοιχούν και μεταβολές στα υποκείμενα, ιδίως στη νοοτροπία και τη συμπεριφορά, οι οποίες συνεπεία της πολιτιστικής καθυστέρησης (cultural lag) εμφανίστηκαν κατά τη δεκαετία του '80 και αποδίδονται με τον όρο «πλουραλισμός του τρόπου ζωής».¹² Ως σημεία του θεωρούνται μεταξύ των άλλων ο πλουραλισμός των μορφών ζωής (νέες μορφές οικογένειας, ιδίως η αύξηση των μοναχικών),¹³ νέες μορφές υποκοουλτούρας (punks, skinheads, raps, ravers), νέα κοινωνικά κινήματα (οικολογικό, φεμινιστικό, κίνημα ειρήνης), νέα κοινωνικά περιβάλλοντα, διαφοροποιήσεις του τρόπου ζωής.¹⁴

Προς το τέλος της δεκαετίας του '70 επιμέρους κλάδοι της κοινωνιολογίας ερεύνησαν εμπειρικά την ύπαρξη του «πλουραλισμού του τρόπου ζωής». Σήμερα θεωρείται ως επιβεβαιωμένος, παρόλες τις διαφορές που προέκυψαν στα επιμέρους ευρήματα, και συνοψίζεται σε κάποιους βασικούς άξονες:¹⁵ Πρώτον, οι νέοι τρόποι ζωής φαίνεται να είναι περισσότερο ανεξάρτητοι από τις εξωτερικές συνθήκες ζωής και ιδιαίτερα από τη θέση στην ταξική ή διαστρωματική δομή. Ως αιτία της απόξευξης της υποκειμενικής διαμόρφωσης της ζωής και των αντικειμενικών συνθηκών ζωής είναι η δημιουργία περισσότερων ελεύθερων χώρων συνεπεία του αυξημένου εισοδήματος, της υψηλότερης μόρφωσης, της υψηλότερης κοινωνικής ασφάλειας, της κινητικότητας, γεωγραφικής είτε επαγγελματικής, αλλά και καταναγκασμών όπως η αύξηση της ανεργίας, χωρισμών κοκ. Δεύτερον, φαίνεται να υπάρχει μια μορφολογική διαφοροποίηση όσον αφορά το σκέπτεσθαι και πράττειν των μελών μεγάλων ομάδων. Ούτε επιβεβαιώνεται πια η ομοιογένεια¹⁶ εντός της ομάδας ούτε φαίνεται να συν-

11. Οπ. π., σ. 52.

12. Wolfgang Zapf, «Die Pluralisierung der Lebensstile», in: *Ladesregierung von Baden-Württemberg: Zukunftsperspektiven gesellschaftlicher Entwicklungen*, Stuttgart, 1983, σ. 56-73.

13. Stefan Hradil, *Die «Single-Gesellschaft»*, München, 1995.

14. Πβ. Stefan Hradil, «Sozialisation und Reproduktion in pluralistischen Wohlfahrts-gesellschaften», in: *Bildung, Gesellschaft, soziale Ungleichheit* (hrsg. Von Heinz Sünker), Frankfurt a. M., 1994, σ. 90.

15. Πβ. όπ. π., σ. 91-95.

16. Αυτό είναι γνωστό στην εμπειρική έρευνα ήδη από τη δεκαετία του '40. «Σε πρόσωπα με την ίδια κοινωνικοοικονομική θέση εμφανίζονται μόνον γενικές ομοιότητες, οι εξαίρεσεις είναι χτυπητές. Απεναντίας οι αποκλίσεις ανάμεσα στις κοινωνικοοικονομικές ομάδες είναι ασυνήθιστα μονοσήμαντες. Για να εξηγήσουμε γιατί πρόσωπα με την ίδια

δέονται οι τρόποι ζωής με τον κόσμο της εργασίας. Τρίτον, φαίνεται επίσης ότι οι υποκειμενικοί τρόποι ζωής καθορίζουν την πρακτική ζωή και όχι οι αντικειμενικές συνθήκες ζωής. Εσωτερικές αξίες, στόχοι, προτιμήσεις και όχι εξωτερικοί κανόνες, γνώμονες, περιορισμοί είναι το σπουδαιότερο για την καθημερινή πρακτική των ατόμων.

3. Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η κοινωνική έρευνα των διαδικασιών κοινωνικοποίησης όπως και αυτή της κάθετης κινητικότητας και της αναπαραγωγής των κοινωνικών ανισοτήτων στις πλουραλιστικές κοινωνίες της ευημερίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες μας επιτρέπουν σήμερα να έχουμε μια σαφέστερη εικόνα τους, αφού δεν είναι πια μόνο θεωρητικά προτάγματα, αλλά έχουν εφαρμοσθεί στην πράξη. Μας δίνουν, λοιπόν, τη δυνατότητα να δούμε λεπτομερέστερα τις σχετικές έρευνες και στη συνέχεια να τις αξιολογήσουμε και να αποφανθούμε για το αν ανταποκρίθηκαν στις προσδοκίες και τις ελπίδες, τις οποίες καλλιέργησαν όταν πρωτοεμφανίστηκαν.

3.1. Η εμπειρική έρευνα των διαδικασιών κοινωνικοποίησης

Οι αλλαγμένες συνθήκες, τις οποίες περιγράψαμε παραπάνω, έδειξαν ότι οι έρευνες παλιού τύπου δεν ανταποκρίνονταν για την ερμηνεία των νέων δεδομένων και έτσι έλαβε χώρα μια μετάβαση κατά την δεκαετία του '70 αρχικά από τις διαστρωματικές έρευνες στις κοινωνικοδομικές και κατόπιν από αυτές στις πολυεπίπεδες και τις κοινωνικοοικολογικές. Αυτό σημαίνει ότι ελήφθησαν υπόψιν μια σειρά από νέα δεδομένα και αντίστοιχες παραμέτρους. Αντί να περιορίζεται η έρευνα σε οικονομικά θεμελιωμένες παραμέτρους είτε σε αυτές που αφορούν τα επαγγέλματα, όπως γινόταν στις ταξικές και διαστρωματικές έρευνες, λαμβάνονται υπόψιν νέα στοιχεία, όπως η ιδιότητα του μέλους σε οργανώσεις, τα ιδιώματα της περιοχής που κατοικεί κανείς κ.ο.κ. Έτσι έρχονται στο προσκήνιο της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας ενδιάμεσες βαθμίδες και επίπεδα διαμεσολάβησης όπως τοπικοί ή οικογενειακοί κόσμοι βιωμάτων. Τα γραφικά

κοινωνικοοικονομική θέση είναι τόσο συχνά οπαδοί διαφορετικών ιδεολογιών και πρόσωπα με διαφορετική θέση τόσο συχνά ίδιων ιδεολογιών, πρέπει να βασιστούμε σε άλλες απ' ό,τι στις καθαρά οικονομικές ανάγκες». Πβ. Theodor W. Adorno, *Studien zum autoritären Charakter*, 3, Aufl., Frankfurt a. M., 1999, σ. 10 κ.ε..

μοντέλα αυτών των εμπειρικών κοινωνικών ερευνών δεν έχουν πια τη μορφή της κάθετης διάταξης των ταξικών και διαστρωματικών μοντέλων, αλλά είναι μοντέλα υπό μορφή αστερισμών (Σχήμα 1).¹⁷

Στο στόχαστρο αυτών των μοντέλων κοινωνικής έρευνας βρέθηκαν, κατά τα λεγόμενά τους, ο στενός οικονομισμός, ο γραμμικός ντετερμινισμός και το ιεραρχικό σκέπτεσθαι των προγενέστερων κοινωνικών ερευνών, οι οποίες ήταν θεμελιωμένες στις κοινωνικές τάξεις και στην κοινωνική διαστρωμάτωση. Όλα αυτά έπρεπε πια να παραμερισθούν.¹⁸ Η αξιολόγηση αυτών των κοινωνικοδομικών ερευνών¹⁹ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ήταν μεν μια πρόοδος σε σχέση με τις προγενέστερές τους, αλλά παρόλα αυτά έμειναν πολύ πιο πίσω από τις προσδοκίες τις οποίες καλλιέρονταν. Η λεπτομερέστερη περιγραφή των διαφορών στη διαδικασία κοινωνικοποίησης διόρθωσε κάποια λάθη του παρελθόντος, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν έλυσε το πρόβλημα οριστικά. Ιδίως μετά τις ραγδαίες μεταβολές, οι οποίες έλαβαν χώρα στη δεκαετία του '80 στις πλουραλιστικές κοινωνίες, αυτές που περιγράφονται και εννοούνται υπό την έννοια κοινωνικοπολιτισμικός πλουραλισμός. Ο κοινωνικοπολιτισμικός πλουραλισμός των κοινωνιών της ευημερίας σήμαινε για την έρευνα των διαδικασιών κοινωνικοποίησης ότι είχε ανάγκη από ένα νέο πρόταγμα έρευνας, το οποίο να λαμβάνει υπόψιν του τόσο τις υποκειμενικές αποφάσεις των μελών της κοινωνίας όσο και την ετερογένεια των δραστηριοτήτων τους, ασχέτως αν αναφέρονται αυτές στον εσωτερικό τους κόσμο ή στον εξωτερικό τους. Το πρόταγμα αυτό έπρεπε επίσης να έχει τη δυνατότητα της διαχρονικής του χρήσης. Οι έννοιες-κλειδιά για τη νέα εμπειρική έρευνα της διαδικασίας κοινωνικοποίησης είναι το περιβάλλον (*milieu*) και ο τρόπος ζωής (*Lebensstil*).

Η έννοια περιβάλλον (*milieu*), η οποία είχε παίξει σπουδαίο ρόλο στην παλαιότερη κοινωνιολογία, αναγεννήθηκε. Ενάντια στην τετριμμένη λογική, η οποία θέλει τις έννοιες αχρονικές, έλαβε καινούργιο περιεχόμενο

17. Μια επισκόπηση αυτών των γραφικών μοντέλων μπορεί να δει κανείς στο βιβλίο: Stefan Hradil, *Die «Single-Gesellschaft»*, München, 1995, σ. 64 κ.ε.. Επίσης, την απεικόνιση του χώρου του Bourdieu, των κοινωνικών θέσεων και της κατάστασης των περιβαλλόντων στο βιβλίο: Michael Vester u. a., *Soziale Milieus im gesellschaftlichen Strukturwandel: Zwischen Integration und Ausgrenzung*, Köln, 1993, σ. 40.

18. Πβ. Stefan Hradil, «Sozialisation und Reproduktion in pluralistischen Wohlfahrts-gesellschaften», σ. 96.

19. Πβ. όπ. π., σ. 97.

μέσω της διαπλοκής της σε νέους αστερισμούς.²⁰ Η έννοια milieu στρέφεται ενάντια στα προτάγματα της δεκαετίας του '70, τα οποία θεωρούνται ως αντικειμενιστικά, οικονομιστικά, ντετερμινιστικά, μακροπρόθεσμα και προσανατολισμένα στη στατικότητα. Αυτή δεν σημαίνει πια ούτε το κλίμα ή τη δύναμη επίδρασης του περιβάλλοντος, όπως στους διαφωτιστές του ΙΗ΄ αιώνα, ούτε το κοινωνικό περιβάλλον, όπως στους κοινωνιολόγους του ΙΘ΄ αιώνα. Η υποκειμενικοποίηση που υπέστη η έννοια στον Scheler, όταν την όρισε ως το σύνολο των δυνάμεων, τις οποίες βιώνει κανείς ότι επιδρούν πάνω του,²¹ γίνεται εκ νέου επίκαιρη. Η αντίληψη και η ερμηνεία του περιβάλλοντος εκ μέρους του υποκειμένου αποκτούν τώρα σημασία.

Περιβάλλον σημαίνει για τη σημερινή έρευνα των διαδικασιών κοινωνικοποίησης: ότι αυτό διαμορφώνει τα υποκείμενα μέσω είτε της κοινής ενεργής χρήσης είτε της διαμόρφωσής του. Αυτό έχει μεν τη σημασία, την οποία του έδωσε ο Scheler, δεν αναφέρεται όμως σε ένα σύνολο δυνάμεων, τις οποίες βιώνει κανείς ότι επιδρούν πάνω του, αλλά κάθε φορά σε ένα από περισσότερα συμπλέγματα τέτοιων δυνάμεων. Μπορεί επίσης να εννοείται σαν ένας βιογραφικός σταθμός διέλευσης, δηλαδή η πρόσκαιρη επίδραση ενός περιβάλλοντος μπορεί να είναι σπουδαιότερη από τη μόνιμη.²²

Από τα παραπάνω συστατικά της διευρυμένης έννοιας του περιβάλλοντος σε σχέση με τις διαδικασίες κοινωνικοποίησης, προκύπτει ότι η κεντρική αναφορά της είναι η υποκειμενική σφαίρα, η σφαίρα του ελεύθερου χρόνου και της κατανάλωσης και όχι η αντικειμενική, ο εργάσιμος

20. «Στον αστερισμό δεν πρόκειται για μια μονοαιτιακή αλυσίδα συμβάντων, αλλά για ένα ίσως τυχαίο συναπάντημα διαφορετικών και μεταξύ των ανεξαρτήτων στιγμών, οι οποίες σχηματίζουν έναν νέο αστερισμό (konstellation): ενεργεί κανείς με ευρύτερες συναρτήσεις, με την έννοια της ουσίας, σε αντίθεση προς την έννοια της πρότασης, της απόφασης του νόμου». Konstantinos Rantis, *Psychoanalyse und >Dialektik der Aufklärung<, Lüneburg, 2001, σ. 15*. Επίσης, πβ. Theodor W. Adorno, *Einleitung in die Soziologie*, in: *Nachgelassene Schriften*, Abteilung IV: Vorlesungen, 1, Aufl., Frankfurt a. M., 1993, Bd. 15, σ. 48.

21. Πβ. Milieu, *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Basel, 1980, Bd. 5, στ. 1394. Επίσης, Michael Vester u. a., *Soziale Milieus im gesellschaftlichen Strukturwandel: Zwischen Integration und Ausgrenzung*, Köln, 1993, σ. 72 κ.ε..

22. Stefan Hradil, «Sozialisation und Reproduktion in pluralistischen Wohlfahrtsge-sellschaften», σ. 100 κ.ε..

χρόνος και η παραγωγή. Η κοινή υποκειμενική αξιολόγηση,²³ χρήση και μεταβολή του περιβάλλοντος από συνενερισκόμενα άτομα ή ομάδες, τα οποία μπορούν να οριοθετηθούν με αυστηρό τρόπο, θεωρείται η κεντρική μορφή της κοινωνικοποίησης.²⁴

Η έννοια του τρόπου ζωής, η οποία κατά τον Hradil δεν είναι κατάλληλη για την έρευνα της κοινωνικοποίησης,²⁵ διότι είναι μια ατομιστική κατηγορία και δεν παραπέμπει σε πυκνά δίκτυα αλληλόδρασης, όπως η έννοια του περιβάλλοντος, χρησιμοποιήθηκε κυρίως στην έρευνα της πολιτικής προτίμησης των ψηφοφόρων.²⁶

Η χρήση της έννοιας του περιβάλλοντος, έτσι όπως αυτή επαναπροσδιορίστηκε, σε διάφορες έρευνες κοινωνικοποίησης των εφήβων επιβεβαίωσε την καταλληλότητά της για την έρευνα των διαδικασιών κοινωνικοποίησης. Ο Hradil ανακεφαλαιώνοντας τις σχετικές²⁷ έρευνες διαπιστώνει: Πρώτον, επιβεβαιώνεται το πέρασμα από το «παραγωγικό» στο «καταναλωτικό» παράδειγμα κοινωνικοποίησης, εφόσον η ανάπτυξη της προσωπικότητας και ο προσανατολισμός των εφήβων εξαρτώνται από την κοινωνικοπολιτισμική θέση των γονέων και μόνον εν μέρει από την κοινωνικοοικονομική θέση των. Δεύτερον, η έμμεση κοινωνικοποίηση φαίνεται να κερδίζει έδαφος σε σχέση με την άμεση μέσω της οικογένειας. Τρίτον, στη σημερινή διαδικασία κοινωνικοποίησης δεν πρόκειται πια για τη διαμόρφωση μιας ισόβιας σταθερά παραμένουσας ταυτότητας, αλλά για μια πλουραλιστική και μεταβαλλόμενη.²⁸

23. «Τουναντίον, το ανήκειν σε περιβάλλοντα (milieus) καθορίζεται στην έρευνα σύμφωνα με την αυτοκατάταξη, την οποία επιτελούν οι άνθρωποι στην κοινωνική τους πράξη». Michael Vester u. a., *Soziale Milieus im gesellschaftlichen Strukturwandel: Zwischen Integration und Ausgrenzung*, σ. 73.

24. Stefan Hradil, «Sozialisation und Reproduktion in pluralistischen Wohlfahrtsge-sellschaften», σ. 101.

25. Όπ. π., σ. 102.

26. Πβ. Gunnar Otte, «Lebensstile versus Klassen – welche Sozialstrukturkonzeption kann die individuelle Parteipräferenz besser erklären?», in: Walter Müller (Hrsg), *Soziale Ungleichheit. Neue Befunde zu Strukturen, Bewußtsein und Politik*, Oplanden, 1997, σ. 303-346.

27. Stefan Hradil, *Sozialisation und Reproduktion in pluralistischen Wohlfahrtsge-sellschaften*, σ. 105.

28. Τα συμπεράσματα, στα οποία καταλήγει η εμπειρική έρευνα με καθυστέρηση 50 και πλέον χρόνων, όπως η έλλειψη μιας σταθερής ταυτότητας και η έμμεση κοινωνικοποίηση, είχαν προαναγγελθεί από τον Adorno και τον Horkheimer ήδη στη δεκαετία του '40 μέσω της ανάλυσης της κοινωνικής ολότητας. Στα *Minima Moralia* ο Adorno τονίζει τη σπου-δαιότητα του δεύτερου δρόμου, ο οποίος εκπορεύεται από το φθαγμένο άτομο, το οποίο

3.2. Η εμπειρική κοινωνική έρευνα της κοινωνικοπολιτισμικής κινητικότητας

Ο πλουραλισμός από περιβάλλοντα κοινωνικοποίησης έχει συνέπειες και στην εμπειρική έρευνα της κοινωνικής ανισότητας. Καταρχήν φέρνει μαζί του μια αλλαγή αντίληψης της ανισότητας μέσω της σχετικοποίησης των πλαισίων αναφοράς της κοινωνικής ανισότητας.²⁹ Αυτό που στο ένα περιβάλλον θεωρείται ως πρωτεύον είναι για ένα άλλο δευτερεύον. Χωρίς να παρατηρείται μεταβολή στην κατανομή εισοδήματος ή στις δομές της εξουσίας, μεταβάλλεται στις πλουραλιστικές κοινωνίες της ευημερίας η αντίληψη σχετικά με αυτά. Αυτό σημαίνει ότι οι παλαιές αντικειμενικές έννοιες της κοινωνικής κινητικότητας, που αναφέρονταν κυρίως στο επάγγελμα, δεν μπορούν να αποδώσουν την κινητικότητα τώρα, αφού αυτή δεν αφορά την κινητικότητα από κοινωνικό στρώμα σε κοινωνικό στρώμα, αλλά από περιβάλλον σε περιβάλλον. Από εδώ προέκυψε η ανάγκη για έννοιες κινητικότητας με κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο αναφοράς. Οι παλαιές έρευνες κινητικότητας συνδέονταν στενά με την προσωπική αναπαραγωγή της κοινωνικής ανισότητας, στην οποία η ταξική δομή έπαιξε το σπουδαιότερο ρόλο. Αυτές έχουν συνήθως ως κέντρο τους το επάγγελμα και δεν λαμβάνουν υπόψιν παράγοντες όπως η κοινωνική ασφάλεια, η κατοικία, το περιβάλλον, η ένταξη, στην ουσία την ερμηνεία και το νόημα που δίδουν τα υποκείμενα σ' αυτούς τους παράγοντες. Αυτοί όμως έχουν μεγάλη σπουδαιότητα για τις έρευνες νέου τύπου.³⁰ Για

κατέληξε να είναι ένα στατιστικό ψηφίο, για μια δεσμευτική κοινωνική θεωρία. «Οποιος θέλει να γνωρίσει την αλήθεια για τη ζωή στην αμεσότητά της, πρέπει να διερευνήσει την αλλοτριωμένη της μορφή, τις αντικειμενικές της δυνάμεις που καθορίζουν ως τα μύχιά της την ατομική ύπαρξη. ... Η αλλαγή των ίδιων των παραγωγικών σχέσεων εξαρτάται κατά πολύ από ό,τι συμβαίνει στη «σφαίρα της κατανάλωσης», την απλή μορφή αντανάκλασης της παραγωγής και γελοιογραφία της αληθινής ζωής: στη συνείδηση και στο ασυνείδητο των ατόμων». [Theodor W. Adorno, *Minima Moralia*, in: *Gesammelte Schriften*, Frankfurt a. M., 1980, Bd. 4, ελλην. μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, *Minima Moralia*, Αθήνα, 1990, σ. 77 κ.ε. (παραπομπές στην ελλην. μετάφραση)]. Για την έμμεση κοινωνικοποίηση και τον ενισχυμένο ρόλο των συλλογικών ομάδων έναντι της οικογένειας και ιδιαίτερα του πατέρα, αυτών των ομάδων που η σημερινή έρευνα χαρακτηρίζει ως milieu, είχε ήδη αναφερθεί ο Horkheimer στη δεκαετία του '40. Πβ. Max Horkheimer, «Antisemitismus: Der soziologische Hintergrund des psychoanalytischen Forschungsansatzes (1944/1946)», in: *Gesammelte Schriften*, Frankfurt a. M., 1987, Bd. 5, σ. 371.

29. Πβ. Stefan Hradil, «Sozialisation und Reproduktion in pluralistischen Wohlfahrtsge-
sellschaften», σ. 107.

30. Πβ. όπ. π., σ. 109

την κοινωνικοπολιτισμική κινητικότητα μπαίνουν σε ισχύ νέες έννοιες, όπως κοινωνικός χώρος,³¹ κοινωνική κατάσταση, κοινωνικό περιβάλλον και περιβαλλοντική βιογραφία (Milieubiographie). Ειδικά η τελευταία, η οποία έχει διάφορες μορφές (βιογραφίες περιβάλλοντος, ενδογενεακές, διαγενεακές και ατομικές), χρησιμοποιείται κατά κόρον. Τα αποτελέσματα στα οποία κατέληξε φαίνεται να έρχονται σε αντίθεση και να αναιρούν την κλασική έρευνα κοινωνικής κινητικότητας. Παρόλα αυτά, ακόμη και υπέρμαχοι του νέου τύπου κοινωνικών ερευνών διατείνονται ότι για τα μέλη του εκάστοτε περιβάλλοντος εξακολουθεί να παίζει και στις ανεπτυγμένες, κοινωνικοπολιτισμικές πλουραλιστικές κοινωνίες, όπως και πριν, σπουδαίο ρόλο σε ποιο στρώμα ή τάξη ανήκει το εκάστοτε μέλος και από πού προέρχεται.³² Η προϊούσα διχοτομία, λοιπόν, ανάμεσα στις αντικειμενικές συνθήκες (κοινωνικό είναι) και τη συνείδηση καθώς και η αντίστροφη της θέσης του Marx περί πρωτείου του κοινωνικού είναι έναντι της συνείδησης, όπως κυριαρχούν στη σημερινή εμπειρική κοινωνική έρευνα, δεν αναιρούν την ύπαρξη της ταξικής δομής της υπάρχουσας κοινωνίας. Απλώς επιβεβαιώνουν ακόμη μία φορά, ότι «το κοινωνικό είναι δεν δημιουργεί άμεσα ταξική συνείδηση».³³ Αυτή η διαπίστωση όμως δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αναιρέσει τον ταξικό χαρακτήρα των ιστορικών κοινωνιών: «Όλη η ιστορία είναι ιστορία ταξικών συγκρούσεων, επειδή ήταν πάντοτε ένα και το αυτό, προϊστορία».³⁴

4. ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΣΗΜΕΡΙΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΜΙΑΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η κριτική που μπορεί να ασκηθεί από τη σκοπιά μιας «κριτικής ή διαλεκτικής κοινωνικής έρευνας»³⁵ δεν αμφισβητεί σε καμία περίπτωση την κοινωνική έρευνα και δεν υπογραμμίζει απλώς τις παραλείψεις της,

31. Έννοια, η οποία ανάγεται στον Merleau-Ponty και δηλώνει την ολότητα των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών ευκαιριών, τη διεύρυνση του ορίζοντα συμπεριλαμβανομένων των ανοιγμάτων της μόρφωσης. Πβ. Vester, Michael u. a., *Soziale Milieus im gesellschaftlichen Strukturwandel: Zwischen Integration und Ausgrenzung*, Köln, 1993, σ. 44, παρ. 28.

32. Stefan Hradil, *ό.π.*, σ. 116.

33. Theodor W. Adorno, «Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft?», σ. 358.

34. Theodor W. Adorno, «Reflexionen zur Klassentheorie», in: *Gesammelte Schriften*, 3, Aufl., Frankfurt a. M., Bd. 8, σ. 374.

35. Theodor W. Adorno, «Gesellschaftstheorie und empirische Forschung», in: *Gesammelte Schriften*, 3, Aufl., Frankfurt a. M., 1990, Bd. 8, σ. 545.

αλλά αφορά την εριμηνεία της όπως και τη θέση της μέσα στην κοινωνιολογία, ήτοι στη θεωρία της κοινωνίας.³⁶ Ό,τι ανέφερε ο Adorno σε ένα από τα τελευταία κείμενά του³⁷ σχετικά με τις δικές του έρευνες για τον αυταρχικό χαρακτήρα [και ιδίως για τη χρήση της περιφημής φ-κλίμακας (Faschismus-Skala)] είναι ακόμα και σήμερα επίκαιρο. Πρόκειται για την επιμονή του στις «Έρευνες για τον αυταρχικό χαρακτήρα» στη διαφορά ανάμεσα στην ουσία (Wesen) και στο φαινόμενο (Erscheinung), δηλαδή στη «διαφορά της απλά εξωτερικευμένης γνώμης από αυτό, που βρίσκεται κάτω από αυτή».³⁸ Αυτή είναι περισσότερο από κάθε άλλη φορά ζωτική για κάθε κοινωνική έρευνα, αφού η τελευταία τείνει να συρρικνωθεί σε ένα συνονθύλευμα υποκειμενικών γνώμων σε αντίθεση με την αντικειμενική γνώση. Η διόρθωση τέτοιου είδους υποκειμενικών ποσοτικών κοινωνικών ερευνών απαιτεί, εκτός από το συνδυασμό τους με ποιοτικές,³⁹ την αναγκαία αντιπαράβολή τους με την ανάλυση των αντικειμενικών κοινωνικών θεσμών, «με τους οποίους έχουν να κάνουν οι προς έρευνα γνώμες και τρόποι συμπεριφοράς».⁴⁰ Αυτό είναι και το δυσκολότερο, διότι, όπως τονίστηκε και στην αρχή του κειμένου, η έλλειψη μιας αντικειμενικής θεωρίας της κοινωνίας, η οποία έχει ως πυρήνα της μιαν αντικειμενική θεωρία της αξίας, εξακολουθεί να είναι ακόμη και σήμερα το ζητούμενο. Ως απάντηση σ' αυτήν την έλλειψη εμφανίστηκαν διάφορες θεωρίες, οι οποίες δυστυχώς δεν μπορούν να σηκώσουν στους ώμους τους ένα τέτοιο τιτάνο φορτίο.⁴¹ Δεν είναι θεωρίες της κοινωνικής ολότητας. Αυτή είναι η αναλή-

36. Οπ. π., σ. 539.

37. Οπ. π., σ. 538-546.

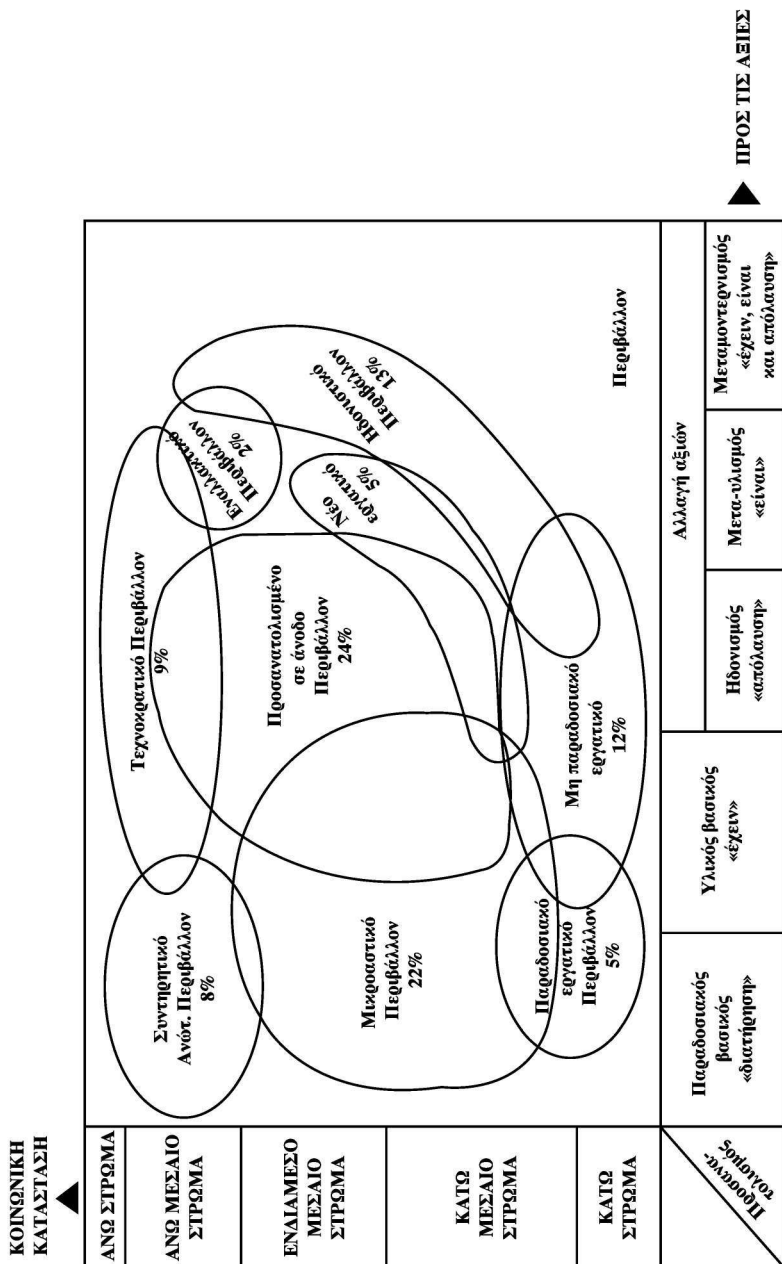
38. Οπ. π., σ. 543 κε.

39. Αίτημα που έθεσαν οι Barton και Lazarsfeld στη δεκαετία του '50 και το οποίο ακόμη δεν φαίνεται να έχει πραγματοποιηθεί στην εμπειρική κοινωνική έρευνα. Μια σύνοψη της σημερινής κατάστασης του συνδυασμού ποιοτικών και ποσοτικών κοινωνικών ερευνών μπορεί να δει κανείς στο κείμενο: Udo Kelle, Christian Erzberger, «Integration qualitativer und quantitativer Methoden», in: *KZfSS*, 51, σ. 509-531.

40. Οπ. π., Theodor W. Adorno, 1990, σ. 544 κ.ε..

41. Εδώ αναφέρομαι κυρίως στην πολυσυζητημένη θεωρία του U. Beck «κοινωνία του ρίσκου» (Risikogesellschaft). Η κοινωνία, την οποία περιγράφει ο Beck, εξακολουθεί να είναι μια κοινωνία της εργασίας, σε καμία περίπτωση δεν την υπερβαίνει, μάλλον είναι συνέπεια του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής της σημερινής κοινωνίας, που έχει ως κεντρικό της σημείο την άνιση άδικη ανταλλαγή. Πβ. «Η ιστορία της διανομής των κινδύνων δείχνει ότι αυτή στηρίζεται όπως ο πλούτος στο σχήμα των τάξεων, μόνον αντίστροφα: ο πλούτος συγκεντρώνεται προς τα πάνω, οι κίνδυνοι προς τα κάτω. Επομένως φαίνεται να ενισχύουν οι κίνδυνοι την ταξική κοινωνία και να μην την αναιρούν». Ulrich Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt a. M., 1986, σ. 46.

Σχήμα 1

Πηγή: Michael Vester u.a. Soziale Milieus imgesellschaftlichen Strukturwandel: Zwischen International und Augrenzung, Köln, 1993, σ.66.

θεία τους, η οποία περνάει αναγκαστικά και στην αντίστοιχή τους κοινωνική έρευνα. Ο Adorno τόνισε ότι η κοινωνική δομή της σημερινής κοινωνίας είναι ανορθολογική. Σ' αυτό έγκειται η αλήθεια τέτοιων επιμέρους θεωριών, όπως και των σύστοιχών τους κοινωνικών ερευνών, αφού αναλογιστούμε ότι η έρευνα δεν είναι τίποτε άλλο από τη μετατροπή τέτοιων θεωριών σε έρευνα: είναι εντέλει σημεία της εν εαυτώ ανταγωνιστικής πραγματικότητας. Μέσω της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας δεν θα έπρεπε σε καμία περίπτωση να συμπεραίνεται η αναλήθεια των θεωριών, όταν δεν συμφωνούν οι γενικεύσεις της με τις τελευταίες. Δεν πρέπει να λησμονείται ότι «χωρίς όμως εκείνο το τολμηρό προτρέξιμο της εικονολογίας, χωρίς το αναπόφευκτο στοιχείο αναλήθειας στη θεωρία, η ίδια δεν θα ήταν δυνατή: θα περιοριζόταν να στενογραφεί απλώς τα γεγονότα, οπότε θα τα άφηνε ακατανόητα και στην κυριολεξία προεπιστημονικά».⁴²

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adorno, Theodor W., «Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft?», in: *Gesammelte Schriften*, 3, Aufl., Frankfurt a. M., 1990, Bd. 8, σ. 354-370.
- , «Theorie der Halbbildung», in: *Gesammelte Schriften*, 3, Aufl., Frankfurt a. M., 1990, Bd. 8, σ. 93-121, ελλην. μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, *Θεωρία της ημιμόρφωσης*, Αθήνα, 1989.
- , *Studien zum autoritären Charakter*, 3, Aufl., Frankfurt a. M., 1999.
- , *Einleitung in die Soziologie*, in: *Nachgelassene Schriften*, Abteilung IV: Vorlesungen, 1. Aufl., Frankfurt a. M., 1993, Bd. 15.
- , *Minima Moralia*, in: *Gesammelte Schriften*, Frankfurt a. M., 1980, Bd. 4.
- , «Gesellschaftstheorie und empirische Forschung», in: *Gesammelte Schriften*, 3, Aufl., Frankfurt a. M., 1990, Bd. 8, σ. 538-546.
- , «Reflexionen zur Klassentheorie», in: *Gesammelte Schriften*, 3, Aufl., Frankfurt a. M., Bd. 8, σ. 373-391.
- Beck Ulrich, «Jenseits von Stand und Klasse?», in: *Soziale Ungleichheiten* (hrsg. von Reinhard Kreckel), Göttingen, 1983, σ. 35-74.
- , *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt a. M., 1986.

Η έλλειψη μιας αντικειμενικής θεωρίας της αξίας τονίζεται και από τον Stefan Schulmeister, φυσικά εκφρασμένη στον κώδικα της μεμονωμένης επιστήμης, την οποία ακολουθεί. Το ζητούμενο είναι η «ανάπτυξη μιας νέας μακροοικονομικής θεωρίας, η οποία να στηρίζεται σε υποθέσεις που βρίσκονται κοντά στην πραγματικότητα, και η οποία να προσφέρει ένα γενικό πλαίσιο ερμηνείας για τις τάσεις ανάπτυξης των τελευταίων 25 χρόνων και τα κύρια προβλήματα που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκειά της». Πβ. Stefan Schulmeister, *όπ. π.*, σημ. 9, σ. 21.

42. *Όπ. π.*, σημ. 7, σ. 43.

- Historisches Wörterbuch der Philosophie, Basel, 1980, Bd. 5.
- Hradil Stefan, «Sozialisation und Reproduktion in pluralistischen Wohlfahrtsgesellschaften», in: *Bildung, Gesellschaft, soziale Ungleichheit* (hrsg. von Heinz Sünker), Frankfurt a. M., 1994, σ. 89-119.
- , *Die «Single-Gesellschaft»*, München, 1995.
- Horkheimer Max, «Der soziologische Hintergrund des psychoanalytischen Forschungsansatzes (1944/1946)», in: *Gesammelte Schriften*, Frankfurt a. M., 1987, Bd. 5, σ. 364-372.
- Institut für Sozialforschung, *Soziologische Exkurse: Nach Vorträgen und Diskussionen*, Hamburg, 1991.
- Kelle Udo/Erzberger, Christian, «Integration qualitativer und quantitativer Methoden», in: *KZfSS*, 51, σ. 509-531.
- Otte Gunnar, «Lebensstile versus Klassen – welche Sozialstrukturkonzeption kann die individuelle Parteipräferenz besser erklären?», in: Walter Müller (Hrsg.), *Soziale Ungleichheit. Neue Befunde zu Strukturen, Bewußtsein und Politik*, Oplanden, 1997.
- Rantis Konstantinos, *Psychoanalyse und «Dialektik der Aufklärung»*, Lüneburg, 2001.
- Schulmeister Stefan, «Der polit-ökonomische Entwicklungszyklus der Nachkriegszeit. Vom Bündnis Realkapital-Arbeit in der Prosperität zum Bündnis Realkapital-Finanzkapital in der Krise», in: *Internationale Politik und Gesellschaft*, 1/1998, σ. 5-21.
- Vester Michael u. a., *Soziale Milieus im gesellschaftlichen Strukturwandel: Zwischen Integration und Ausgrenzung*, Köln, 1993.
- Zapf Wolfgang, *Modernisierung, Wohlfahrtsentwicklung und Transformation*, Berlin, 1994.
- , «Die Pluralisierung der Lebensstile», in: *Landesregierung von Baden-Württemberg: Zukunftsperspektiven gesellschaftlicher Entwicklungen*, Stuttgart, 1983, σ. 56-73.